

ROZMANITOST SVĚTŮ V POSTMODERNÍ DOBĚ

MIRKA NEČASOVÁ¹

CARITAS - VOŠs Olomouc,
Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno

Abstrakt

Podle mnohých autorů se naše současná společnost nachází na pomezí pozdní moderny a postmoderny, což je spojováno se změnou některých hodnot, které společnost doposud považovala za směřodatiné. V nastupující postmoderní době je kladen důraz na radikální pluralitu náhledů na svět, takže se ke slovu v mnohem větší míře než dříve dostávají pohledy a názory, které byly dříve spíše opomíjeny (např. zkušenostní náhled klienta oproti expertnímu náhledu specializovaného odborníka). Cílem příspěvku je referovat o teoretické bázi popisující tyto změny a na tomto základě potom poukázat na to, jak se změny hodnot společenského étosu mohou odrážet ve způsobu pojmání etiky sociální práce a v praxi pomáhajících profesí.

Klíčová slova

Pomáhající profese, postmodernismus, etika sociální práce

PhDr. Mirka Nečasová, PhD. působí jako odborná asistentka na Katedře sociální politiky a sociální práce FSS MU a vyučuje také na CARITAS - Vyšší odborné škole sociální Olomouc. Oblastí vědeckého zájmu a praktických aktivit je etika v sociální práci, supervize, vyjednávání a mediace a sociální integrace imigrantů v ČR.

Úvod

Podle mnohých autorů jsme v současné době svědky i aktéry přelomové postmoderní doby, která s sebou nese ztrátu starých jistot. V nastupující postmoderní době je kladen důraz na radikální pluralitu náhledů na svět, takže se ke slovu v mnohem větší míře než dříve dostávají pohledy a názory, které byly dříve spíše opomíjeny (např. zkušenostní náhled klienta oproti expertnímu náhledu specializovaného odborníka). Cílem příspěvku je referovat o teoretické bázi popisující tyto změny a na tomto základě potom poukázat na to, jak se změny hodnot společenského étosu mohou odrážet ve způsobu pojmání etiky sociální práce a v praxi pomáhajících profesí.

1. Postmoderna

Definovat postmodernu není snadné vzhledem k tomu, že se jedná o mnohoznačný pojem. Nesvadba (2006) upozorňuje na to, že postmoderna vypovídá o rozporuplné epoše a tato rozporuplnost se v tomto pojmu také odráží. Tak jako je dnešní doba dynamická, tak ani pojem, který ji označuje, nemůže být statický, ale stále se proměňuje.

¹ Veškerou korespondenci pošlejte na adresu: PhDr. Mirka Nečasová, PhD, Katedra SPSP, FSS MU, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: necasova@fss.muni.cz

Welsch označuje za jádro postmoderních koncepcí „radikální pluralitu“ (Welsch, 1993: 21). Tím se postmoderna vymezuje oproti moderně, kde platila hegemonie tzv. metanarativních příběhů vycházejících především z osvícenství, pomocí kterých byl vysvětlován a legitimizován svět. Součástí těchto velkých vyprávění (jako jsou např. liberalismus, marxismus, populismus, ale i psychoanalýza nebo sociální stát) je totiž sada univerzálních principů, které je možné také univerzálně aplikovat (Fawcett in Gray, Webb, 2009, Noble, 2004). Pro moderní dobu je typické přesvědčení, že „je třeba věřit v to, v co věří ostatní, že společenství víry a přesvědčení je pro všechny věci dobrou a pro každého užitečnou“ (Bauman, 1995: 11) a že odchylky od normy je třeba rychle odstranit. V postmoderním světě, který již má zkušenost s odvrácenou stranou tohoto náhledu v podobě totalitních systémů, je tomu jinak. Postmoderní svět již není možné charakterizovat totalitou jednotné společnosti a kultury světa moderního. Svět přestává být spojitým celkem, pro nějž je typickým ideálem absence vnitřních rozporů (příp. schopnost je odstraňovat), jednoznačnost, (příp. alespoň návod, jak jednoznačných vizí dosáhnout), dále shoda na principech, které jsou nutné pro přetrvání celku, a konečně hladká souhra činností náležejících jednotlivým složkám celku. V postmoderní době svět přestává být projektem ve stavu realizace, kdy minulost předznamenává budoucnost a směřuje se k určitému cílovému stavu. Právě naopak, žije se množstvím projektů, které se však neskládají v jeden celek (Bauman, 1995). Je také zdůrazňována přítomnost nesoucí s sebou soubor šancí a nabídek. Člověk tedy v průběhu života nepracuje na nějakém životním úkolu, jak se to předpokládalo v dřívějších dobách, ale využívá nabídek, které jsou mu v rychlém sledu neustále předkládány.² Důsledkem může být určitá rozkolísanost ať už na individuální úrovni díky množství nabídek a opcí, nebo i na společenské rovině institucí zakotvených jakoby v tekutých píscích (Nesvadba, 2006).

Fawcett (in Gray, Webb, 2009) upozorňuje na to, že pro vědění moderní doby je typická určitá bipolárnost³ a předpokládají se i bipolární implikace těchto jednotlivých modů. Např. pečující osoba a osoba, o kterou je pečováno, jsou pojímány jako zástupci dvou rozdílných skupin, ke kterým se vztahují připsané univerzální charakteristiky. Předpokládá se např., že pečující osoba disponuje konceptuální i fyzickou kapacitou pečovat, zatímco kategorii osob, o které se pečuje, je připsaná neschopnost a závislost ve všech směrech. V moderní době jsou navíc znalosti a moc spojovány s odborností. Mezi odborníkem a laikem se tak vytváří propast, protože zkušenostní znalost laika - klienta se příliš nebere v potaz.⁴ V postmoderní době se naopak považují tyto znalosti za rovnocenné a požaduje se, aby veškeré znalosti byly otevřeny kritickému dotazování a zpochybňování. Přitom cílem není nahrazení jednoho dominantního diskurzu jiným, ale naopak získání širokého náhledu, ve kterém se uplatňují rozličná porozumění světu, která mají obdobnou váhu. Tento požadavek je v rozporu

² Což často může vést k pouze spotřebitelskému stylu života.

³ např. racionální - iracionální, kultura - příroda, rozum - cit, duševní onemocnění - duševní zdraví, znalost - neznalost

⁴ Např. lékař s univerzitním vzděláním má vyšší prestiž a jeho názor má větší váhu, než názor lidového léčitele, i když úspěšnost v léčení určitých onemocnění mohou mít srovnatelnou (Fawcett in Grey, Webb, 2009).

s dvojpólovostí i se zasazováním poznatků do již identifikovaných výkladových rámců (velkých vyprávění) a vyhýbání se poznatkům, které by do těchto rámců nezapadaly, jak je to často vlastní moderní době.

O porozumění významům (v rámci světa i sebe samého) se člověk postmoderní doby snaží v procesu neustálé dekonstrukce a následné rekonstrukce těchto významů. Fawcett (in Gray, Webb, 2009) označuje v této souvislosti self jako fluidní a fragmentované a neustále konstruované a rekonstruované v procesu hry diskurzů sociálního světa. Významy se přitom neustále mění, jsou v neustálém procesu. Hugman (2005) dodává, že postmoderní společnost je vnímána jako síť obsahů, které lidé neustále prostřednictvím řeči konstruují, takže jim také díky řeči může být porozuměno. Společnost je tedy možné číst jako text, kde významy nejsou zafixovány, ale mění se podle toho, kdo tento text čte. Přitom si ale nikdo nemůže nárokovat monopol na dekonstruktivní formy analýzy.

V postmoderním světě se tedy klade důraz na dekonstrukci, pluralitu, relativismus, zpochybňování zavedených teoretických rámců a dominantních způsobů chápání věcí. Z uvedené charakteristiky moderny a postmoderny vyplývá, že hlavní výzvou pro výuku etiky sociální práce v době, která vykazuje znaky postmoderny, je relativizace. V postmoderně totiž není možné, aby některý z náhledů a názorů na svět měl přednost, příp. aby si nějaká skupina nárokovala dominantní pozici nebo exkluzivitu výkladu. Všechny výklady jsou považovány za validní, protože jiné. To ovšem znamená, že jsou všechny i relativní. Za tohoto stavu je obtížné přijmout nějakou politickou, morální nebo etickou pozici a na tomto základě rozlišit, co je správné a co naopak nesprávné, co je ještě akceptovatelné a co už nikoliv. K tomu se přidává i zpochybnění sociálního státu⁵ jako základního rámce, ve kterém se sociální pracovníci pohybují.

2. Sociální práce v postmoderní době

Reakci na postmodernu ze strany sociální práce lze spatřovat např. v kritickém postmodernismu (Fawcett in Gray, Webb, 2009), který Noble (2004) označuje jako tzv. slabou formu postmodernismu. Jedná se o směr, který se snaží vybírat z postmoderních myšlenek ty, které považuje za nosné⁶ a zároveň zachovat určitý základ. Kritický postmodernismus v sociální práci odmítá univerzální výkladové rámce velkých vyprávění a moc založenou na racionalitě expertních znalostí moderny. Zároveň ale zpochybňuje postmoderní důraz na relativismus a pluralismus. Předpokládá tedy, že v určitých situacích - zvláště tam, kde se projevuje upřednostňování nebo kde naopak dochází k podceňování určitých informací nebo životních náhledů - je hodnocení na základě kritérií možné. Zvýšená pozornost se věnuje různosti významů, které určitá událost může mít pro určitou osobu v určitém čase, a variabilitě plynoucí z toho, že např. pracovník a uživatel služby mohou stejnou situaci vnímat rozdílně, protože každý čerpá z jiných a také různě bohatých zkušeností a výkladových konceptuálních rámců.

⁵ sociální stát je vnímán jako velké vyprávění

⁶ Jak poukazuje více autorů, modernu a postmodernu nelze brát jako opozita. Není např. možné charakterizovat postmodernu opozitě k charakteristikám moderny. Svět postmoderny byl připravován už v průběhu moderny a z moderny vychází (viz např. Welsch, 1993: 26 – 32).

Expertní znalost přitom nemá prioritu, protože v souladu s postmoderním myšlením jsou náhledy na skutečnost brány spíše jako pracovní nebo relativní verze této skutečnosti. Kritický postmodernismus však vychází z toho, že pokud se zajistí, aby byly přítomny v diskusi všechny možné náhledy na skutečnost od všech zúčastněných,⁷ pak může být ve specifické situaci a kontextu vyjednáán výsledek, který podává neopresivní a zároveň kulturně relevantní náhled nebo význam. Co se týče významů řeči a konstrukce vlastního já, kritický postmodernismus pokazuje na to, že self zahrnuje mnoho různých aspektů, které se sice mění, mezi jednotlivými změnami jsou však patrné prodlevy, kdy je já stabilní a neměnné. Přitom jednatel může mít v různých situacích různé identity, které jsou od těchto situací (a vztahů spojených se situacemi) odvislé.

V nastupující postmoderní době je kladen důraz na radikální pluralitu náhledů na svět, takže se ke slovu v mnohem větší míře než dříve dostávají pohledy a názory, které byly dříve spíše opomíjeny (např. zkušenostní náhled klienta oproti expertnímu náhledu specializovaného odborníka). Cílem příspěvku je referovat o teoretické bázi popisující tyto změny a na tomto základě potom poukázat na to, jak se změny hodnot společenského étosu mohou odrážet ve způsobu pojmání etiky sociální práce a v praxi pomáhajících profesí.

3. Možná inspirace postmoderny pro pomáhající profese

Postmoderní doba přináší do výuky etiky i praxe sociální práce a dalších pomáhajících profesí některé inspirace. Jedná se např. o pochybnost týkající se jakkoliv vlivných a zavedených teoretických perspektiv i praktických přístupů (včetně zavedených znalostí a dovedností samotných pracovníků). Inspirací je také akceptace měnící se podoby self (pracovníka i uživatele služby) a zdůrazňuje se také potřeba kultivace etické citlivosti a stupňování smyslu pro to, co není běžné (Honneth, 1995).⁸ Jak podotýká Fawcett (in Gray, Webb, 2009), sociální pracovník nemůže počítat s tím, že uživatel služby bude uvažovat racionálně, že jeho závěry budou konzistentní a že se bude prezentovat ve všech situacích obdobně. Stejně tak i pracovník bude přistupovat k různým situacím různě. Význam situace je totiž nutné kontinuálně dojednávat, protože se nedá dopředu předpokládat, že pracovník i ten, kdo se na něj obrátil, budou od začátku tento význam sdílet. Přitom se klade důraz na to, jak hodnotí situaci uživatel služby.⁹ Žádný z náhledů na situaci však nemůže mít prioritu, protože každý z nich má svůj přínos. Důraz je však kladen na vyjednávání toho, co je uskutečnitelné v určitém kontextu, protože reaguje na kontextuální dynamiku vědění a moci, na různé způsoby, kterými se v různých situacích self prezentuje, a protože se snaží zvažovat kritéria v kontextu i vytvářet spojení mezi kontexty.

Hugman (2005) poznamenává, že postmoderna inspiruje také k jinému způsobu rozumění klasickým autorům v oblasti etiky a k znovuoobjevení významu emocí, soucítění a vztahové etiky. Odtud plyne např. zájem o etiku ctností čerpající z Aristotelovské tradice, kde ve středu zájmu je otázka, jakým člověkem se

⁷ Přitom se nutně nepředpokládá, že by všechny náhledy na skutečnost byly rovnocenné.

⁸ Jedná se o morální zohlednění zvláštního a přiměřené zacházení s neidentickým (Honneth, 1995).

⁹ klient jako expert

člověk stává v průběhu života. Klade se důraz na praktickou moudrost (fronesis), ideu dobrého života a rozvoj a osobní růst provázený blažeností. Ctnost je trvalá dispozice jednat dobře a tak uskutečňovat dobro.¹⁰ Jak uvádějí Henriksen a Vetlesen (2000), důležitá je nejen činnost (směřování k cíli, tedy k dobru) a stav (jakým člověkem se stávám), ale i způsob života tady a teď (člověk na cestě k dobru). Za znak dobrého života je považován život ve společenství, harmonii, rovnováze, provázený moudrostí a sebereflexí. Ctnosti jsou vázané na pojetí hodnot v dané kultuře a na kontext, takže etické problémy se nedají řešit odkazem na nadřazené principy bez vztahu ke kulturnímu nebo osobnímu kontextu jako je tomu např. v deontologické etice nebo v utilitarismu. Ctnosti jsou zakotvené v osobnosti člověka a formují jeho jednání. Jsou tedy nejen nástrojem k dosažení dobrého života, ale i součástí dobrého života samotného. Jde o pojem vztahový, takže seberealizace pomocí ctností je zaměřena ven směrem k celku. Profesní etika by tedy měla objasňovat, jaké ctnosti jsou důležité pro organizaci, kde člověk pracuje, pro citlivý a empatický přístup k uživateli služby, pro pracovníka samotného, a tyto ctnosti podporovat.

Výuka etiky sociální práce v postmoderním kontextu by tedy měla studenty (i vyučující) podpořit při zvyšování jejich morální citlivosti k tomu, co je jiné. Legitimitu (kterou dříve mimo jiné zajišťoval sociální stát) je nyní možné získat např. otevřeností k jinakosti, schopností orientovat se ve specifické situaci a kontextu (včetně identifikace a zhodnocení možných opcí), schopností propojovat kontexty a umění vyjednávat¹¹ spolu s dalšími aktéry relevantní náhledy na význam dané situace. K tomu je nutné obojí - zkušenostní znalost, ale i klasická odborná znalost spojená s profesí sociální práce. Postmoderna inspiruje také k většímu využívání příkladů z praxe ve výuce a uplatňování teorií, které poskytují základ pro porozumění mikro rovině (např. etika péče, ctnosti). Ve výuce je také vhodné se zaměřit na využití sociálního kapitálu, který do učebny přináší jak studenti, tak i vyučující, příp. další participant. Výhodou je heterogenita náhledů účastníků, kterou lze posílit např. tím, že se výuky etiky účastní společně studenti denní i kombinované formy studia (příp. i zahraniční studenti nebo studenti jiného studijního zaměření), studenti různých ročníků studia, uživatelé služeb, jejich rodinní příslušníci, pracovníci z praxe apod. Učebna se tak může proměnit v diskusní fórum, kde může každý uplatnit svůj náhled a účastníci mohou společně porozumět různosti významů. Vyjednávání mezi náhledy jednotlivých účastníků, které je vedené vzájemným respektem, je potom důležitým vkladem pro profesní působení budoucích absolventů.

Závěr

Welsch (1995) poukazuje na to, že v situaci radikální plurality je důležité, aby si lidé osvojili cit pro odlišnost a disens, tedy schopnost vnímat rozdíly

¹⁰ Aristoteles definuje dobro jako činnost duše z hlediska zdatnosti (ctnosti) vykonávaná po celý život. Ctnosti nejsou dány od přirozenosti, ale člověk má přirozené vlohy, aby dokázal nabýt ctností skrze činnost. Člověk tedy nabude ctností tím, že ji uskutečňuje (např. trénováním umírněnosti se člověk stává umírněným). Takto získává určitý habitus, tzn. stav duše, který usnadňuje rozhodnutí jednat určitým způsobem (Aristoteles, 1996).

¹¹ zaměřené na konstruktivní zájmové vyjednávání spíše než na distributivní způsob

různých konceptů života, forem vědění i rozdílných racionalit. K postmodernímu světu však patří i vědomí hranic. „Člověk by měl při každém rozhodnutí...pamatovat na slepé úhly ve vlastním vidění a chránit se před vlastními i cizími absolutizacemi...Nejen, že bude principiálně přesvědčen o tom, že z jiné perspektivy se může situace jevit plným právem úplně jinak, ale toto vědomí přejde i do konkrétního rozhodování a praxe. Na tom vybudovaný svět bude specifitější v jednotlivostech, ale spjitější v celku“ (Welsch, 1995: 52). Člověk by měl vždy brát v úvahu i jiná hlediska než jen ta svoje. V postmoderní situaci je tedy nutný konsensus o tom, že je nutné počítat s disensem. Pokud se s tím člověk ztotožní, potom mu nečiní problém navrhovat strategie, které by byly vzájemně přijatelné. Welsch upozorňuje na to, že ve chvíli vyjednávání, musí být člověk stranický (schopný objasnit svůj náhled a stát si za ním). Před tím a potom v situaci reflexe však je třeba, aby uvažoval o náhledu druhých a odvrácené straně toho, co si sám nárokuje. Vyjednaná partikulární dohoda je pak závazná (a může být také skutečně prožívaná) oproti imaginární univerzální závaznosti vlastní moderní době. „Bez situačního konsensu nevystačíme, bez absolutního nepochybně“ dodává Welsch (1995: 53). Pro výuku etiky v sociální práci z toho plyne kromě námětů zmíněných výše i úkol podporovat studenty v reflexi situace i v sebereflexi a ujasnění si vlastních hodnot a jejich původ, aby se v měnící se době měli o co opřít.

Literatura:

Aristoteles: *Etika Nikomachova*. Praha: Rezek. 1996, 493 s., ISBN 80-901796-7-3.

Bauman, Z.: *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Slon, 1995, 165 s., ISBN 80-85850-12-5.

Fawcett, B.: Postmodernism. In Gray, M., Webb, S.A: *Social Work Theories and Methods*. London: Sage, 2009, 10s.

Henriksen, J.-O., Vetlesen, A.J.: *Blízke a vzdálené*. Boskovice: Albert, Podané ruce, 2000, 215 s., ISBN 80-85834-85-5.

Honneth, A.: *Sociální filosofie a postmoderní etika*. Praha: Filosofia, 1995, 143 s., ISBN 80-7007-082-X

Hugman, R.: *New Approaches in the Ethics for the Caring Professions*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2005, 190 s., ISBN-13: 978-14039-1471-0.

Nesvadba, P.: *Filosofie a etika*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2006, 331 s., ISBN 80-86898-92-X.

Noble, C.: Postmodern Thinking: Where is it Taking Social work? In *Journal of Social Work*. [online]. [citováno 1.3.2012]. Dostupné na: <<http://jsw.sagepub.com/content/4/3/289>>.

Welsch, W.: *Postmoderna - pluralita jako etická a politická hodnota*. Praha: KLP - Koniasch Latin Press, 1993, 58 s., ISBN 80-901508-4-5.